

"ביד הלשון" שפתו של המדריך בפולין

מאת: אוריאל פיינרמן

סטירת הלחי של חיים גורי

עם תום מלחמת העולם השנייה, נסע המשורר חיים גורי להונגריה, למשימות עלייה בקרב ניצולי השואה. היה זה מפגשו הראשון של איש הפלמ"ח עם שרידי השואה. "זו הייתה הפגישה ששינתה את חיי", אמר גורי, שלימים יכתוב ספר על משפט אייכמן בשם "מול תא הזכוכית". "...לאט לאט התחלתי לתפוס את הסיפור שלהם. התחלתי לתפוס מה זה אומר חורבן כזה... מבחינתי אלה היו השעות של ההתבגרות הנפשית הגדולה. היציאה מהעולם התל-אביבי לגישה כל-כך אחרת".¹

מכל האנשים אשר פגש הייתה נערה אחת בשם קוטי, אשר עשתה עליו רושם חזק במיוחד. על קוטי זאת כתב המשורר שירים אחדים. "נקשרתי אליה מאוד. חשבתי שהיא תהיה אשתי. אירעו הדברים אחרת. פגשתי את אשתי בגדוד הפלמ"ח ונשאתי אישה מבנות השבט. אבל עם קוטי הייתי מאוד קרוב. יום אחד, כשישנו בחדר דחוס במחנה פליטים, עם קבוצה גדולה, אמרתי לה: 'זה ממש גיהינום'. היא הסתכלה עלי ואמרה: 'אתה משורר, אם אינני טועה? אתה חייב להיזהר כשאתה בוחר את המילים שלך. הגיהינום זה משהו אחר'. זו הייתה סטירת לחי שמלווה אותי עד היום... הרגשתי כמו ילד תנובה מפונק שמזנה את המילים. לה יש מספר על היד. היא הייתה שם ואני מקשקש על גיהינום. זה משפט שתמיד חוזר לנגד עיני כשאני כותב. הרבה פעמים אני מרגיש שהיא נתנה לי את השיעור הטוב בחיי בספרות, כשאני אומר לעצמי: 'ותר, כתוב באנדרסטייטמנט'. היא לא דיברה. כשניסיתי לשאול אותה היא תמיד אמרה: 'מי שלא היה שם לא יבין'."

מבחן השפה

אין ספק שהמילים הן המתודה המרכזית של כל מדריך. גם אם קיימים עזרים רבים בהדרכה, דוגמת הקראת קטעי קריאה, השמעת שירים, הצגת תמונות, העלאת דילמות ועוד, הרי שהכלי המרכזי בעבודתו של המדריך הן המילים שבהדרכה הפרונטאלית. מהבחינה הזאת, יש דמיון בין עבודת המדריך לזו של המשורר: שניהם עושים שימוש בשפה. ועל כן, כפי שמשורר מקפיד לבחור בקפידה את המילים הנכונות, כך על המדריך להשתמש בשפה בצורה המדויקת ביותר.

שאלת שפתו של המדריך עולה במיוחד כשנושא ההדרכה הוא שואה. הנחה מקובלת על הכול היא שקשה עד בלתי-אפשרי לתאר את השואה. פעמים רבות נאמר, שאחרי השואה היו צריכים להמציא שפה חדשה, אשר יהיה בכוחה לתאר, באופן מדויק יותר, את העצמה של האירוע. כך, לדוגמה, כתב המשורר ישראל הזרי שיר בשם "חיפשתי מילים":

"...חיפשתי כל המילים במילון / כל המילים בלשון / ולא מצאתי מילים / לתאר גודל האסון".² כך גם אצל פרימו לוי, כאשר בא לתאר את התחושה של אובדן צלם האנוש: "עתה הבנו ששפת אנוש דלה לבטא את העלבון הצורב".³ בהרחבה רבה יותר, תיאר הסופר האיטלקי-יהודי את מחסום המילים בבואו לדבר על השואה:

¹ מתוך ראיון עם חיים גורי (מראיינת: אורנה קדוש), עיתון "ידיעות אחרונות", סוף שבוע, ג' בסיוון תשס"א, 25 במאי 2001.

² ישראל הזרי, **חוטמים פרומים**, הוצאת עקד ולמשורר, תל-אביב תשנ"ג, עמ' 34-35.

³ פרימו לוי, **זהו אדם?** (תרגום: יצחק גרטי), עם עובד וספרית אפקים, עמ' 26.

כפי שתחושת הרעב שלנו אינה דומה לתחושתו של מי שמחויץ למחנה דילג על ארוחה אחת, כך גם תחושת הקור שלנו שונה לחלוטין. אנחנו אומרים 'רעב' או 'עייפות', 'פחד' ו'כאב'; אומרים 'חורף'. אבל כאן כל אלה שונים. אלה מילים שהמציאו אנשים חופשיים שהשתמשו בהן כבני-חורין, שחיו, התענגו או התייסרו בבתיהם... לכן אנחנו חשים שעלינו להסביר מהו 'עמל' ביום רוח, וקור מתחת לאפס מעלות, עבור אנשים הלבושים בחולצה, בתחתונים, במעיל דקים ובמכנסי בד; אשר את גופם מייסרים דרך קבע הרעב והחולשה, והם יודעים שמלאך המוות אורב להם בקרבת מקום.⁴

הערכתו של פרימו לוי היא, ש"אם... עולם המחנות היה מתקיים זמן רב יותר, הייתה נוצרת שפה אחרת כדי להביע תחושות שלא נודעו עד כה...". הבעיה היא שהשפה החדשה הזו לא הומצאה, וכנראה שגם לא תומצא. בלית ברירה, ממשיכים אנשי עדות וחוקרים, מורים ומדריכים להשתמש באותה שפה המקובלת בחיי היומיום.

במאמר זה נבקש לבחון מספר מילים או מושגים, שהעוסקים בחקר השואה או בהדרכתה עושים בהן שימוש, ולהציע, בזהירות, מילים מתאימות יותר ללקסיקון של השואה.

בין "מחנה ריכוז" ל"לאגר"

במהלך הביקור במיידנק, באושוויץ, בפלאשוב ועוד רגילים להשתמש במונח "מחנה ריכוז" כדי לתאר את מה שהיה שם. נדמה שאין בכוחן של המילים האלה כדי לתאר את הייחודיות של תופעה יוצאת דופן כגון זו של מחנות ריכוז. המילה "מחנה" אינה ייחודית ל"מחנה ריכוז" בלבד. משתמשים בה גם כמילה ראשונה ל"מחנה שבויים", "מחנה עולים", "מחנה צבאי", "מחנה עקורים". כך לדוגמה, יכול המדריך בכניסה לאושוויץ לומר משפט כזה: "מחנה אושוויץ היה תחילה מחנה צבאי פולני, והנאצים הפכו אותו למחנה ריכוז". "מחנה... מחנה!" אמנם "מחנה ריכוז" אינו, כמובן, "מחנה צבאי", אך נדמה שהשימוש באותה מילה אינו מבליט דיו את ייחודיותה של התופעה. על כן ברצוני להציע מילה אחרת, היא המילה "לאגר". נכון, המילה "לאגר" היא, למעשה, "מחנה" בגרמנית, אך אם נשתמש במילה הזו גם בשפה העברית, במהלך ההדרכה במקומות המתאימים, הרי שנייחד בצורה קולעת יותר את עולם מחנות הריכוז הנאצים. כפי שאם היינו מדריכים במחנות הריכוז הסובייטים, שראוי היה להשתמש במונח "גולאג".

כאן המקום לציין, שלמעשה רבים מניצולי השואה משתמשים בעצמם, מידי פעם בפעם, במילה הגרמנית "לאגר", גם כשהם מדברים בעברית או בכל שפה אחרת. הדוגמה הבולטת ביותר היא פרימו לוי, שבספריו שנכתבו באיטלקית השתמש לרוב במילה "לאגר", בדברו על אושוויץ או על עולם מחנות הריכוז בכלל. כך בריאיון לתחנת רדיו מערב גרמנית, כשנשאל על ספרו "השוקעים והניצולים", אמר פרימו לוי את הדברים הבאים: "... אבל האמת היא שכאשר כתבתי את הספר סברתי, ועדיין אני סבור, שהמוסד הטוטאלי הזה, ה-KZ – אינני אומר 'מחנה' כי היו כל מיני מחנות, היו מחנות עבודה, היו מחנות של שבויי מלחמה, והם היו שונים [הדגשות שלי. א.פ.] – הוא unicum, יחיד במינו

⁴ שם, עמ' 133-134.

בהיסטוריה האנושית, וראוי לדבר עליו כעל דבר יחיד במינו, שעד היום לא היה כמותו...⁵.

כאן המקום להעיר הערה הנוגעת למלאכת התרגום של ספרו הנודע של פרימו לוי, "הזהו אדם?". במקור האיטלקי, לפי גישתו הלשונית כפי שתוארה לעיל, הקפיד הסופר להשתמש לרוב במילה "Lager" ולא במילה האיטלקית "Campo", וזאת גם כשכתב בשפה האיטלקית. ואולם, בתרגום העברי, במקום להשאיר את המונח המקורי, החליט המתרגם לעשות שימוש במילה "מחנה". לדוגמה, המשפט **"in Lager si diventa matti"**⁶ [הדגשות שלי. א.פ.] תורגם **"...הרי במחנה אפשר בהחלט להשתגע"**.⁷ לשם השוואה, בתרגום הצרפתי, השאיר המתרגם את המונח לאגר ולא תרגם אותו ל-"camp": **"au Lager on devient fou"**.⁸ והדוגמאות עוד רבות. אכן, נדמה שהגיעה העת להוסיף את המילה "לאגר" למילון העברי.⁹

בין "מחנה השמדה" ל"מתקן השמדה"

ידוע שתלמידים רבים, גם לאחר מסע של שבוע ימים בפולין, אינם מבינים תמיד את ההבדל בין סוגי המחנות השונים. מבחינתם, טרבלינקה, מיידנק, בירקנאו, פלאשוב, טרוניקי, דכאו או ברגן בלזן היו כולם מחנות השמדה במידה כזאת או אחרת, וקשה להם להבהיר את הייחודיות של סוגי המחנות השונים. אין ספק, שלעיתים רבות ההבחנות בין "מחנה עבודה" ל"מחנה ריכוז" או ביניהם ל"מחנה השמדה" אינן ברורות דיין. השפה אמורה לסייע בידינו להתמודד עם חוסר הבהירות.

כידוע, שלושת מחנות "מבצע ריינהרד", בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה, וכן מחנה חלמנו, היו "מחנות השמדה", אך בשל השימוש במילה "מחנה" גם למקומות נוספים, ברצוני להציע שימוש במילה אחרת, על מנת לייחד את הטוטאליות של ההשמדה באתרים אלה. ובכן, ההצעה היא להשתמש במונח **"מתקן השמדה"** במקום **"מחנה השמדה"**. "מתקן", כי בארבעת האתרים המוזכרים, אשר נועדו להשמדת יהודי הגנראל-גוברנמאן ומחוז ורטגאו – ובמילים אחרות השמדת יהדות פולין בכלל – לא הייתה עבודה, כמשתמע בדרך-כלל מהמילה "מחנה". לא היו שם מפעלים, לא התקיימה שם סלקציה, והמוכשרים לעבודה לכאורה לא נלקחו לעבודות כפייה. כל מי שירד מהרכבת הובל ישירות לתאי הגזים. אמנם נכון, שבודדים הועסקו בעבודות ניקיון על הרמפה, בסדנאות מיון הרכוש, בניקוי תאי הגזים, בקבורת הקורבנות או בשריפת גופותיהם, וכמובן גם בשירות הסגל הגרמני. ואולם, כל העבודות האלה היו במסגרת "תפעול" האתר. אם בלאגר היו עבודות כפייה, כמו במחצבות או בכבישים, בחקלאות או במפעלים, לרוב למען מאמץ המלחמה הנאצי, הרי שבמתקן ההשמדה הכול סבב סביב תפעול המקום.

וכך, אם נשתמש בצמד המילים "מתקני השמדה" במקום הצמד "מחנות השמדה", בבואנו לדבר על חלמנו, בלז'ץ, סוביבור וטרבלינקה, הרי שנייחד מאוד מאוד את התופעה הייחודית של האתרים האלה.

⁵ מתוך: פרימו לוי – שיחות וראיונות: 1963-1987 (בעריכת מרקו בלפוליטי), עם עובד, יד ושם וספריית אפקים, תל-אביב 2007, עמ' 228.

⁶ Primo Levi, *Se questo e un uomo*, Einaudi 1963, pp. 27.

⁷ פרימו לוי, **הזהו אדם?**, עם עובד וספריית אפקים, עמ' 25.

⁸ Primo Levi, *Si c'est un homme*, (Traduit de l'italien par Martine Schruoffenegger), Julliard 1987, pp. 25.

⁹ בבואנו להציע את השימוש במילה "לאגר" במקום "מחנה", אין כוונתנו לבטל לחלוטין את השימוש במילה המקובלת. בסופו של דבר, המילה "מחנה" כבר שגורה בפי כל, כך שהשימוש בה מאפשר למבקרים, במיוחד הצעירים, לחבר בין השטח לבין המושג הידוע להם זה מכבר. כמו בכל דבר, הכול עניין של מינון נכון.

בין "נרצחו" לבין "רצחו"

"בטרבלינקה נרצחו 870,000 יהודים..."¹⁰, "במיידנק נספו 80,000 בני-אדם, מהם 65,000 יהודים..."¹¹. נדמה שגם כאן יש מקום לבדוק את סגנון הדיבור הזה. במשפטים המנוסחים בצורה זו, הקורבנות הם סבילים, וגם אם המשפט מנוסח כך שיוזכרו הרוצחים – "...בסוביבור נרצחו 250,000 יהודים על-ידי הגרמנים" – הרי שהדגש הוא על הנספים.

לדעתי, סגנון דיבור כזה הינו בעייתי משתי סיבות: הראשונה היא שהפעולה הרצחנית של הרוצחים בולטת פחות, היא מודגשת בצורה מינורית יותר. ועל כן, במקום "נרצחו על-ידי הגרמנים", עדיף המשפט "בטרבלינקה רצחו הגרמנים 870,000 יהודים"¹⁰. הסיבה השנייה לבעייתיות הסגנון הזה היא, שהמשפט מנוסח בצורה סבילה לגבי הנרצחים, דבר המשדר פסיביות, חוסר תגובה, אפאטיות, כאילו היהודים לא עשו הכול כדי לשרוד ולבלות את הגרמנים ואת המלחמה. גם אם מרגע הירידה מהטרנספורט ב"מתקני מבצע ריינהרד", כבר לא הייתה אפשרות מעשית להינצל מגורל תאי הגזים, פרט לבודדים שנלקחו זמנית לעבודות התפעול, הרי שעד לאקציות הגירוש ואפילו תוך כדי הנסיעה בקרון (עוד מילה לא מתאימה...), ניסו להחזיק מעמד עוד יום ועוד שבוע, דבר שדרש הרבה מאוד כוחות, אנרגיות, התארגנויות ופעולות מפעולות שונות. היהודים בשואה לא היו פסיביים, וגם אם ברגע ההוצאה להורג, בתאי הגזים או על שפת הבורות, כבר לא הייתה דרך להימלט ועל כן כבר השלימו דה-פאקטו עם מותם הבלתי-נמנע, לעתים באצילות ראויה להערכה, הרי שרצוי שלא לקשור את הפעולה – "נרצחו" – ליהודים ובצורה סבילה, אלא לייחס אותה לרוצחים – "רצחו".

אכן, כך אבא קובנר, מתכננו של מוזיאון "בית התפוצות" לתולדות העם היהודי, ניסח בסגנון פעיל את הטקסט ב"חדר זכור", שבו "עמוד הזיכרון לקודשי ישראל": "אבן מקור, בשנת אלף תשע מאות שלושים ושלוש לספירה הנוצרית נבחר אדולף היטלר לשליט על גרמניה. בימיו רצחו הגרמנים ועוזריהם ששה מיליונים יהודים [הדגשות שלי. א.פ.] בהם מיליון ומחצית המיליון ילדי ישראל. כלואים בגטאות, עמדו הקורבנות על נפשם ככל שיכלו והעולם עמד מנגד והחריש".

לסיכום נקודה זו, גם אם אין שום פסול דקדוקי בשימוש בבניינים סבילים, שכן ה"נפעל", ה"פועל" וה"הופעל" הם חלק אינטגרלי של השפה העברית, הרי שעדיפה הצורה הפעילה, שהיא צורת הבעה ישירה וחד-משמעית יותר. אכן, בלשנים רבים, הן לשפה העברית והן לשפות אירופיות שונות, ממליצים להשתמש בצורת הפעיל במקום צורת הסביל, ובפעלים אקטיביים במקום בפעלים פסיביים.¹¹ כפי שהתנ"ך מתאר את מעשה הבריאה בסגנון פעיל: "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ" ולא "בראשית נבראו השמים והארץ על-ידי אלהים", כך, להבדיל, רצוי לתאר את מעשה החורבן של הגרמנים בצורה פעילה.

מדריכים כמעצבים של שפת השואה

הדוגמאות שהובאו למעלה הן רק חלק מהאפשרויות הקיימות בעיצוב השפה של השואה. מילים אחרות כבר נכנסו מזמן למילון של השואה, כמו "טרנספורט" במקום "רכבת" או "רמפה" במקום "רציף". יחד עם זאת, האתגר של בחירת המילים המתאימות, במהלך ההדרכה באתרי השואה, עומד עדיין לפנינו. האם המילה "אסיר" היא המתאימה למי

¹⁰ גם כאן, בדומה לשימוש במילה "לאגר" במקום "מחנה ריכוז", המינוח המאוזן הוא הנכון.
¹¹ לדוגמה, ראובן סיוון, לקסיקון לשיפור הלשון, הוצאת דביר, ישראל 2005, עמ' 145.

שהיה כלוא בלאגר? והאם הרוצחים היו "גרמנים" או "נאצים"? כמו כן, האם המילה "השמדה" היא הבחירה המוצלחת ביותר בבואנו לדבר על מעשי רצח? וכיצד יש לתאר את מעמד הסלקציה ואת ההליכה ימינה או שמאלה? לגבי הצד האחד, ניתן להסביר בקלות את משמעותו, שהרי הוא הוביל ישירות לתאי הגזים ולמוות מייד, כך שאכן היה זה הצד של "המוות". ואולם, באיזו מילה נשתמש כדי לתאר את המשמעות של ההליכה אל הצד השני? "החיים"? "המוות האיטי"? אין ספק שבמעמד הסלקציה היו הגרמנים שולחים את רוב הטרנספורט למוות מייד, אך לאן היו שולחים את האחרים? נכון, בדיקת המילים הנכונות בהדרכה באתרי השואה היא כמעט משימה בלתי-אפשרית. וכך, לכאורה, אמור היה מחסום המילים לשתק אותנו המדריכים, שהרי אין בידי השפה כדי לתאר באופן אמיתי את האירועים. ואולם, חובת הזיכרון מעל הכול, ועל כן אנו ניגשים בזהירות ובצניעות לספר במילים את הבלתי-ניתן לתיאור. מהבחינה הזו, נדמה שהצגת הבעיה בפני הקבוצות עשויה להיות בעצמה הסבר מעמיק, שכן כבר נאמר פעמים רבות ש"להבין שאין מבינים, זו הבנה גדולה מאוד".

תודתי לידידי חנה ויוחנן בן יעקב, שעברו על טיוטת המאמר והעירו את הערותיהם המחכימות.